

Zsidóság és hellenizmus

XERAVITS GÉZA

Xeravits Géza (PhD in Theology, Groningen 2002). 1971-ben született, katolikus teológus; a Pápai Református Teológiai Akadémia Őszövetségi Tanzékének adjunktusa, a „Simeon Kutatóintézet a hellenisztikus és római kori zsidóság és kereszténység kutatására” titkára.

Néhány pillanatkép

A Vigilia azzal, hogy a „Hellenizmus — judaizmus — kereszténység” témakörben kívánta 2004. áprilisi számát megszerkeszteni, akarva-akaratlanul a korai zsidóság kutatásának egy sokat vitatott és izgalmas kérdéskörébe nyúlt bele. Szerény tanulmányunkkal érzékeltetni szeretnénk, hogy a hellenizmus, a Kr. e. évszázadoknak ez az átfogó szellemi áramlata hogyan befolyásolta a kor zsidóságának gondolkodását.

1. Hellenizmus — mi az¹

¹A kérdéskörhöz lásd — általánosságban — az alábbi tanulmányokat: *Hellenism in the Land of Israel* (CJAS 13) (Szerk. J.J. Collins és G.E. Sterling.) Notre Dame, 2001; L.I. Levine: *Judaism and Hellenism in Antiquity. Conflict or Confluence?* Peabody, 1999, kül. 3–32; E.J. Bickerman: *The Jews in the Greek Age*. Cambridge, 1988; F.J. Murphy: *Early Judaism. The Exile to the Time of Jesus*. Peabody, 2002; H.D. Betz: *Hellenism*. In: *ABD*, 3: 127a–135b. Máig megkerülhetetlen: M. Hengel: *Judentum und Hellenismus* (WUNT 10), Tübingen, 1969.

Előjáróban nem haszontalan néhány megjegyzést szentelni mindjárt a megnevezésnek. Teológiai, főképp bibliatudományi „közbeszédünk” igen gyakran él a „hellenizmus” kifejezéssel, legalább olyan üres és általános zsargonként elő-előhúzza, mint amit annyiszor találunk a teológiai szaknyelvben — legyen elég csak olyan terminusokat említeni ehelyt, mint eszkatológia, üdvtörténet, messiási váradalmak stb. A „hellenizmus” kifejezést azonban mindjárt elkülöníti hasonszórúnek látszó társaitól az a tény, hogy ez a szó nem a racionális teológia lexikográfiai szüleménye, hiszen a Kr. e. évszázadokban már széles körben, és többféle értelemben használt fogalom volt.

Elsőül Arisztotelész használja *Retorikájában* a *hellénidzein* igét, a görög nyelv alapos ismeretére vonatkoztatva. Tanítványai magát a *hellénizmosz* főnevet is ismerik, hasonló értelemben. Maga az Őszövetség is tartalmazza a szót, a deuterókanonikus korpusz egy darabja, a Makkabeusok 2. könyve így ír a IV. Antiokhosz Epiphanész alatti Jeruzsálem egy eseményével kapcsolatban: „Olyan nagymértékű görögösítés (*akmé tisz hellénizsmu*), és az idegen szokások átvétele történt az igen megátalkodott Jázón alatt — aki istentelen volt, nem főpap —, hogy a papok már vonakodtak ellátni az oltár körüli szolgálatot” (2Makk 4,13–14a).

A zsidó forrás a fentebbi klasszikus szerzők szóhasználatához képest sajátos értelmet ad a kifejezésnek, amennyiben a nyelv ismeretének és uralásának szempontja helyett az interkulturális

„Hellenisztikus
kultúra” és helyi
kultúrák

²Magyarul vö.
legújabbban: Kőszeghy
M.: *Milyen messze van
Kandahar
Jeruzsálemtől?* In:
Szövetségek erőterében
(Deuterocanonica 1)
(Szerk. Xeravits G. és
Zsengellér J.) Budapest
és Pápa, 2004, 15–29.

kapcsolatok területére vezeti át azt; hellenizmus alatt a görög szokásokhoz, gondolkodáshoz és *mores*hez való asszimiláció számára kárhoztatandó tendenciáját érti. Figyelmen kívül hagyva az ószövetségi szerző apologetikus beállítottságát, leegyszerűsítve mindmáig ezt értjük hellenizmus alatt: a görög kultúra és világlátás Nagy Sándor — kora szintjén — egyetemes méretű hódításaival elinduló diadalútját a Mediterráneum egészétől kezdve az akkori ismert világ legszélső határaiig. Finomabb megkülönböztetésekre is érzékeny szerzők felhívják továbbá a figyelmet arra, hogy maga a jelenség legalább két szempontra bontható, amennyiben beszélhetünk *hellenizmusról*, amin magát a Kr. e. három és fél, valamint a Kr. u. legalább másfél évszázad szellemi környezetét kell értenünk; illetve *hellenizálásról*, ami azt a folyamatot jelöli, melynek során ebbe a szellemi környezetbe a hatásának kitett területek több-kevesebb fokozatossággal beletestesülnek.

A globalizálódás hangzatos jelszava bűvöletében égő korunk számára több szempontból is mintaeértékű a korszak, hiszen megszámlálhatatlan esettanulmányra nyújt lehetőséget azt illetően, hogyan lehet egy átfogó, sokszor vehemensen terjeszkedő eszmerendszerrel szemben a lokális identitást definiálni. De arra is jó példát nyújt a korszak egésze, hogy világjelenséggé válva a hellenizmus korántsem őrzött meg valamiféle sajátosan egységes arculatot, hanem a helyi kultúrákhoz sokszor nagy mértékben igazodva hozott létre olykor egymáshoz képest eltérő, szinkretista rendszereket. Azaz, egyfelől a görög kultúr-egész teljességgel máshogy befolyásolta az ókori kelet különböző szellemi centrumait (a zsidóság szempontjából vö. Palesztina és Alexandria különbségét), és eltérő mértékben terjedt el sokszor ugyanazon terület különbözőképpen centrális helyzetű régióiban; másfelől viszont maga a „hellenisztikus kultúra” sem maradt érintetlenül a helyi kultúrákkal való találkozás során.²

2. A zsidóság és a hellenizmus kapcsolata

³Vö. pl. Y. Yadin: *And Dan, Why Did He Remain in Ships?* In:
Essential Papers on Israel and the Ancient Near East. (Szerk. F.E. Greenspahn.) New York, 1991, 294–310.

Zsidóság és görögség kapcsolata nagyon korai időkre visszamenő folyamat.³ Ami konkrétan a hellenizmust illeti, Josephus Flavius *Apíon ellen* című művében egy érdekes epizódot őrzött meg. Arisztotelész egy Kr. e. 300 körül élő tanítványának, Klearkhosznak egy művére hivatkozik, amelyben az illető feljegyzi Arisztotelész egy zsidó ember találkozását, amiről szerinte maga Arisztotelész így számolt be: „Nemcsak beszédje volt görög, hanem lelke is az volt. Ázsiai tartózkodásunk idején többször szóba elegyedett velünk és más tudós emberekkel, hogy megismerje a görög bölcseséget. Mikor azonban számos művelt ember társaságában volt, inkább ő adott át saját szellemi értékeiből” (C. Ap. I. 22 [§179-183], ford. Hahn I.).

Ez a Josephus által megőrzött emlék két szempontból fontos. Egyrészt, egy Arisztotelész-kortárs zsidót a görög műveltségben kiválóan előrehaladottnak mutat be (egy „pre-hellenisztikus hellenista”), másfelől aláhúzza a két különböző kultúra kölcsönös egymásra hatását. Az epizód történeti értékén vitatkoznak a kutatók, az azonban kétségtelen, hogy a jelenségnek, mint olyan-
nak természetéről hű leírást nyújt.

Az alexandriai zsidóság

⁴A corpus kiváló tárgyalása J.J. Collins: *Between Athens and Jerusalem. Jewish Identity in the Hellenistic Diaspora* (BRS), Grand Rapids és Livonia, 2000².

Palesztinát maga Nagy Sándor hódítja meg, ennek időpontjával a Kr. e. 333-as isszoszi csatát jelölik meg: III. Dareiosz feletti győzelme Szíria-Palesztina egészét a makedón uralkodó kezébe juttatta. A hellenista kultúrájú idegen uralom — különböző központokból irányítva ugyan, de egészen a makkabeus-felkelésig dominált a zsidóság „anyaországán”. Ezzel szinte párhuzamosan, az egyiptomi zsidó diaszpóra is hellenista uralom alá került, melynek fejlődése ekkor kezdett igazán jelentős méretűvé válni. Az alexandriai zsidóság hellenizmusához való viszonyát jól példázza a Kr. e. három század egyiptomi görög nyelvű zsidó irodalma, a *Septuagintától* (az Ószövetség görög nyelvű fordításától) kezdve egészen Philón működéséig.⁴ Ez az irodalom ugyanis — úgy tartalmi, mint formai szempontból — a hellenisztikus gondolkodás sémái szerint kívánja tárgyalni és megérteni a zsidó kultúra disztinktív eszméit. S ami meglepő, ezt nem elsősorban a misszió szándékával teszi, mint vélték s vélik mindmáig is többen, hanem befelé szól, azaz *zsidók számára* jött létre. Ez pedig nyilvánvalóan mutatja azt, hogy az egyiptomi diaszpóra zsidósága nem csak nyelvében alkalmazkodott környezete hellenista világához.

Palesztina zsidósága

Ami Palesztina zsidóságát illeti, ennek sajátos politikai helyzete a hellenizmus bizonyos mértékben az alexandriaitól eltérő recepcióját hozta magával. Ismertek a IV. Antiokhosz Epiphánész uralkodása alatt történt turbulens események, melyeket Dániel is, és a Makkabeusok könyvei is úgy rögzítenek, mint a tórahű zsidóság szellemi szembenállását az elnyomó hellenista birodalom agresszív kultúrfölényével szemben. A *Kulturkampf* e képe azonban rendkívül pártosan és elnagyoltan számol be a palesztinai zsidóság hellenizmusához való viszonyáról. Az kétségtelen, hogy a háborúhoz szükséges anyagi háttér kiegészítése érdekében a jeruzsálemi templom kincstárához is hozzáférni kívánó szeleukida uralkodó, s az ő politikai céljait kiszolgáló rétege a zsidóságnak a velük szemben álló rétegek kemény ellenállását váltották ki. Az is egyértelmű, hogy e felkelés során a nép politikai szuverenitását kivívó Hasmoneusok s híveik szembefordultak ellenfeleik kulturális nyitottságával, hiszen politikai elnyomás és hellenista kultúra párhuzamos fogalmakként éltek értelmezésükben. Bátran mondhatjuk azonban, hogy a küzdelmek lecsendesedésével és a Hasmoneus-dinasztia uralmi bázisának kiépítésével és megszilárdításával az új rendszernek egyálta-

⁵Lásd pl. L.L. Grabbe: *Judaism from Cyrus to Hadrian*. London, 1994, 147–220.

⁶Vö. J.C. VanderKam: *Greek in Qumran*. In: *Hellenism in the Land of Israel*, 175–181; általánosan G. Mussies: *Greek in Palestine and the Diaspora*. In: *The Jewish People in the First Century* (CRINT 1/2) (Szerk. S. Safrai és M. Stern.) Assen, 1976, 1040–1064.

⁷Egy „klasszikus” szerző két fontos műve: S. Liebermann: *Greek in Jewish Palestine és Hellenism in Jewish Palestine*. New York, 1942 és 1950; vö. még Hengel: i. m.

⁸A kérdéskört összességében tárgyalja pl. G. Foerster: *Art and Architecture in Palestine*. In: *The Jewish People in the First Century*, 971–1006, lásd újabban: A.M. Berlin: *Between Large Forces: Palestine in the Hellenistic Period*. BA 60/1 (1997) 2–51, valamint J.F. Strange: *The Art and Archaeology of Ancient Judaism*. In: *Judaism in Late Antiquity. Part One: The Literary and Archaeological Sources*. (Szerk. J. Neusner.) Leiden 2001², 64–114.

lán nem volt szüksége semmiféle *Kulturkampf*-ra. Palesztina, ahol a makedón hódítás kezdetétől legalább a népesség felső rétegét átjárták a görög nyelv, szokások és gondolkodás elemei,⁵ Kr. e. 166 után sem mondott nemet a hellenizmusra, sőt, még az itteni zsidóság azon csoportjai, akik vehemensen szemben álltak a kortárs berendezkedésű Jeruzsálemmel, sem függetlenítették magukat teljességgel a görög hatástól. Mi sem példázza ezt jobban, mint például a qumráni Közösség könyvtárából előkerült több görög nyelvű ószövetségi és egyéb kézirat!⁶ Ami pedig a hellenista uralom elleni nagy felkeléssel hatalomra jutó Hasmoneus-dinasztiát illeti, egyik képviselőjükről, a királyi címet kifejezett formában elsőként használó Arisztobuloszról (Kr. e. 104–103) Josephus azt jegyzi fel, hogy kortársai „a görögök barátjának (*philhellén*) nevezték” (*Ant.* XIII. xi. 3). Alapvetően elhibázott tehát az a szemlélet, amely a hellenizálódásból következően Alexandria és Jeruzsálem között valami egyre erélyesebbé váló, egyre visszafordíthatatlanabb és egyre mélyülő szakadást feltételez. A két régió eszmetörténeti fejlődése más kerékvágásba kerül, igaz, de mindez megmarad a hellenizmus nagy kultúr-egészének széles palettáján.

3. Hellenista Palesztina

Mint hogy az alexandriai zsidóság hellenista világlátása többé-kevésbé ismert, a következőkben inkább Palesztinára kívánom a figyelmet fordítani.⁷ A görög kultúra hatásait első közelítésben néhány nagyon kézzelfogható tárgykör segítségével lehet szemléltetni, mint például építészet, pénzhasználat, vagy a személynevek tanúsága. Az alábbiakban különösen az első tárgykör néhány elemét érintenénk.

Palesztina hellenisztikus építészeti örökségének vizsgálatában legalább két (de inkább három) periódust lehet elkülöníteni: a hasmoneus-előtti, a hasmoneus (és harmadikként a heródesi) korszakot.⁸ Jóllehet általános a vélemény, hogy az első korszak építészetről elsősorban a tengerpart és a Jordánon-túl főképp nem-zsidó lakosságú városai alapján alkothatunk képet, ezek nyilván nem kis befolyással voltak a környező zsidó régiókra is. Ezen városok maradványai olyan jellegzetességeket mutatnak, mint a szabályos utcarendszer négyzetrácsos elrendezéssel, külön katonai és civil központokkal; temetkezési emlékeik hellenisztikus stílusúak; épületeiken gyakran alkalmaznak korinthiszi oszloprendet, a homlokzatokon dór vagy ión frizeket. Az épületek belső falait sok esetben olyan figurális *seccók* borították, amelyek a klasszikus görög művészetet idézik.

Ami a Hasmoneus-dinasztia építészeti hagyatékát illeti, ezek a gyakran háborúzó vezérek elsősorban erődítményeiket hagyták

⁹Ezeknek régi, de alapos tárgyalását nyújtja: O. Plöger: *Studien aus dem Deutschen evangelischen Institut für Altertumswissenschaft in Jerusalem 52: Die makkabäischen Burgen. ZDPV 71 (1955) 141–172.*

¹⁰Azaz Hecír fiai, egy jeruzsálemi papi család.

¹¹Vö. Foerster: i. m. 975–976; L.Y. Rahmani: *Jason's Tomb. IEJ 17 (1967) 61–100; Berlin: i. m. 32–33.*

Jázón sírja

az utókorra.⁹ A négy legfontosabb hasmoneus erő: Alexandreion, Hyrkania, Makhairusz és Maszada dél-keleti irányban nyújtottak védelmet a jeruzsálemi uralkodók országa számára. A pre-hasmoneus építészet hellenisztikus elemei a hasmoneus-kor építészetébe is mind átmentődtek, s ez világosan mutatja a töretlen kapcsolatot közöttük. További említésre érdemes hasmoneus-kori emlék a királyok Jerikóhoz közeli palotája, amely nem csupán építészeti stílusában, de a romjai közül előkerült tárgyi emlékek tanúsága szerint is a hellenisztikus kultúra jegyében jött létre. Az épületek között — nem rituális célra szánt — medencéket is találunk, továbbá egy dór oszloprenddel övezett kerti pavilont is. Jeruzsálem szintén hasonló vonásokat tükrözött e korban. A 2Makk 4 már említett helye megemlíti, hogy Jázón egy *gümnasziont* épített a város közepébe, ahol testgyakorlásra nyílt lehetőség. Eltekintve a létesítmény szellemi háttérétől, ez nyilvánvalóan architektúrájában is követte hellén mintáit. Jázón *gümnaszionja* része volt annak a komplex hellenizáló programnak, mellyel az említett főpap a város teljes jellegét átalakítani kívánta. Győzelmük után a Hasmoneusok is intenzív építkezést folytattak Jeruzsálemben, amelyből kiemelkedik az a jelentős méretű híd, amellyel összekötötték a Templom-hegyet az adminisztratív központul szolgáló Felső-várossal. Nem kevésbé impresszív emlékek a hasmoneus-korból fennmaradt jeruzsálemi sírok. Két ilyen emlék igényel megkülönböztetett figyelmet. Az egyik a Templom-hegy és az Olajfák-hegye közti Kidron-völgyben elhelyezkedő Bⁿé Hecír¹⁰ sírbolt, a másik pedig a várostól nyugatra található Jázón sírja, amely ugyancsak papi család sarjának temetkezési helyül szolgált.¹¹

Utóbbi, a szakirodalomban jól dokumentált leletegyüttes — mely a hasmoneus-kor elején jött létre (valamivel Kr. e. 150 után), és melyet egészen Heródes uralkodásának kezdetéig (Kr. e. 35 körül) használtak, tehát kiváló példánya a Hasmoneusok alatti építészetnek — érzékletesen mutatja a hellenisztikus művészet hatásait. A sziklába befaragott sír elé egy érdekes felépítményű *portikuszt* emeltek, amely komplex létesítmény egy boltíves kapuzattal indított külső udvarból áll, majd ennek lezárásaképp magának a sírnak a bejárata egy magas mészkő-építmény, amelynek tetejéül egy piramis-szerű felépítmény szolgál, alatta pedig kétosztatú kapu. A kapunyírást középen egy zömök, arányaiban tökéletes dór oszlop tagolja. A sírban talált tárgyi emlékek és falfestmények szintén figyelemreméltóak. Utóbbiak közül kiemelhetünk három hajó-ábrázolást; ezek közül kettő hadihajó, egy pedig kereskedelmi, kettő közülük tipikusan görög, a harmadik pedig a köztársasági Róma hajóit idézi. A görög mintájú hadihajó legszorosabb párhuzamát egy Délosz szigetén fennmaradt falkép szolgáltatja. Az egyéb tárgyi emlékek közül megemlíthető számos edény, köcsög, korsó és

lámpás, formájukat és díszítésüket tekintve mind hellenisztikus jellegűek.

Heródes építkezései

Heródes építkezései a Kr. e. első század végén aztán kifejezetten a Mediterráneum egészét domináló késő-hellenista építészet jegyében mentek végbe. A rómaiak kegyéből uralkodó király olyan építészeti programot valósított meg Palesztinában, amely az ország számos helyén domináns fejlődést eredményezett. Megemlíthetjük erődítmény-láncolatát, amely az egész országon végighúzódtott, valamint városépítészeti vállalkozásait, melyek közt különösképpen a tengerparti Caesarea kialakítása érdemel figyelmet. Josephus beszámolója alig leplezett csodálattal ír erről: „Nagy gonddal és pompával felépítette az összeomlott épületeket, és a várost pompás királyi palotákkal és egyéb lakóházakkal ékesítette. Sőt, biztos kikötőt is építtetett a városnak, ami pedig rendkívül nehéz munka volt; a kikötő akkora volt, mint a Peiraeus, és igen alkalmasan horgonyozhattak benne a hajók... Maga a város a Kaisareia nevet kapta: a leggyönyörűbb anyagból épült, a legpompásabb művészettel... Színházat is építtetett a városban és mögötte, a kikötő déli oldalán, amfiteátrumot, amelyben rengeteg ember fért el, fekvése pedig olyan pompás volt, hogy messze el lehetett látni onnan a tengerre.” (AJ. XV. ix. 6, ford. Révay J.).

A jeruzsálemi templom felújítása

Ebben a beszámolóban különös jelentőségű a színház és amfiteátrum említése, amelyek a hellenista város legalapvetőbb társadalmi fórumai voltak. A király ugyanezeket a létesítményeket természetesen Jeruzsálemben is létrehozta (AJ. XV. viii. 1), sőt még lóversenyek rendezésére alkalmas hippodromot is építtetett. Legnagyobb jeruzsálemi vállalkozásának mégis a templom felújítását tarthatjuk.¹² Josephus ismét határtalan elismeréssel beszél az épületről s az építkezésről, sőt, megőriz egy legendát, mely szerint az építkezés ideje alatt egyáltalán nem esett nappalanként, s ezt a magát sokféleképpen kinyilatkoztató Isten egy csodájának tartja (AJ. XV. xi. 7). Jóllehet e templomból rendkívül kevés maradvánnyal rendelkezünk, az ásatások eredményei, valamint Josephus és a Misna adatai valóban grandiózus létesítmény képét rajzolják elénk. Kialakítását tekintve Heródes temploma egyértelműen idegen sémát követett, amennyiben a *caesareum*, az uralkodói szentély Alexandriából kiindul és az egész római világra jellemző felépítését imitálta, jóllehet egészét tekintve egyedülálló kiterjedésben. A templom-kerületet körülvevő falat pillérek szabályos rendje tagolta, oszlopfókkal, melyek párhuzamai Hebrontól Damaszkuszon át egész Palmyráig megfigyelhetőek. A körzet déli részén (a mai Al-Aksza mecset) az úgynevezett „királyi sztoa” húzódtott (vö. AJ. XV. xi. 5), „a világ legbámulatosabb alkotása”, négy sor oszloppal tagolt csarnok, tizenhárom méter magas oszlopokkal, „összesen 162 oszlop volt”, mondja Josephus, „korinthosi stílusban kifaragott oszlopfókkal, mind bámulatos művészi munka”.

¹²Xeravits G.:
Tanulmányok az ókori
Izrael kultuszáról.
(Simeon könyvek 2),
Pápa, 2004, 58.

A rendelkezésünkre álló hely korlátai miatt elégedjünk meg ennyit mondani az építészet tanúságáról, amely azonban — úgy véljük — elégségesen mutatja a hellenisztikus kultúra palesztinai hatásait. S csupán *en passant* említsünk meg két területet. Ami az *onomasztika* területét illeti, a kor palesztinai személynév-állománya szintén arra utal, hogy a görög gondolkodás és kultúra mélységében átjárta a zsidóság mindennapjait. Célszerű itt is a kiemelt helyzetben levő, vezető személyiségekkel kezdeni. Meglepő, hogy nemcsak az idegen uralmat kiszolgáló, korrupt főpapok viseltek görög neveket, de az első három Hasmoneus vezér (Júdás, Jonatán, Simon) után a dinasztia tagjai is mind vagy görög, vagy kompozit, görög-héber neveket használnak: Jóannész Hyrkanosz, Arisztobulosz, Alexandrosz Jannaios, Salóme Alexandra, Hyrkanosz, Antigonosz. De nemcsak a vezetők körét említhetjük, hanem utalhatunk arra, hogy az egyszerű nép körében is szép számmal találhatunk görög neveket, elég csak a holt-tengeri szövegleletek ama részére utalni, amely a társadalmi élet mindennapi elemeiről tudósít (szerződéses, levelek stb.), s amelyen a fennmaradt névanyag jelentős része — jöllehet zsidó személyeket jelöl — görög.

A numizmatikai anyag

¹³Levine: i. m. 42.
A korai zsidóság pénzeihez lásd az alábbi átfogó, és bőséges képanyaggal kísért könyvet:
Y. Meshorer: *Ancient Jewish Coinage* (2 kötet), Dix Hills, 1982.

¹⁴Vö. M. Avi-Yonah: *Archaeological Sources*. In: *The Jewish People in the First Century*, 58.

¹⁵Lásd Xeravits G.: *King, Priest, Prophet*. Leiden, 2003, 163–164, és Zsengellér J.: *Hatástörténet mint vallástörténet: a Bálám-szöveg az ókori zsidóságban és kereszténységben*. Pannonhalmi Szemle, 10/4 (2002) 12–13.

A *numizmatikai* anyag szintén fontos elemekkel gazdagítja a palesztinai hellenizmusról való ismereteinket, hiszen a pénzek — mint tárgyak — olyan általánosan használt eszközei a mindennapoknak, amelyek kifejezik a pénzt verő sajátos eszmei programját. Ami az általunk vizsgált területet illeti, erről találóan jegyzi meg Lee Levine értékes kis monográfiájában: „A Hasmoneusok által vert érmék csodálatos példái egyfajta kulturális szintézisnek, ahogy hellenisztikus és zsidóhagyományok e kis bronzérméken egymásra találhatnak.”¹³ Maga a pénzérme, mint találmány, görög, majd perzsa közvetítéssel jutott el a levantei régióba, és kevés kivételtől eltekintve mindenhol az athéni ezüst drachma szolgált a *design* kiindulópontjául.¹⁴ A Hasmoneusok pénzeinek felirata Alexandrosz Jannaiostól kezdve kétnyelvűvé válik, a korábbi paleo-héber feliratok mellett görög nyelvűek is megjelennek, s a kibocsátó uralkodót héber és görög nevén is megnevezik. S jöllehet a hasmoneus pénzek díszítőelemei — ellentétben hellenisztikus párhuzamaikkal — kínosan ügyelnek arra, hogy *anikonikusak* legyenek (ember- s állatábrázolások nélkül, Levine szerint elsőként Izrael eszmetörténetében), az alkalmazott képanyag mégis a hellén világ hatását tükrözi: csillag, virágok, horgony és bőségszaru. E szimbólumok aztán érdekesen keverednek a korai zsidóság korszakának alkonyán, amikor Bar Kokhba a felkelése során nyomtatott pénzeire (Kr. u. 132–135) a templom és fölötte egy csillag képét veteti. Itt a csillag a Szám 24,17 ismert jövődőléséből ered, a templom képe viszont, két oszlopával és timpanonjával tipikusan görög-római jellegű.¹⁵

